

Kommentar

Preben Bertelsen

Psykologisk institut, Aarhus Universitet

Udviklingen af børns fænomenologiske bevidsthed – deres drømme og deres selvbevidsthed som sociale aktører

Verden er fuld af pudsige sammentræf (eller: når man beskæftiger sig med en ting, så lægger man mærke til andre lignende ting): mens jeg sad i min have i det tidlige forår og (gen-)læste Lars Hems artikel som forberedelse til min kommentar, udspillede der sig en dialog mellem to små nabopiger, begge på 3½ år. Vore haver er sådan anlagt, at Emilies have befinder sig på den ene side og Majkens have er på den anden side af min have – men hyggeligt nok kan de sagtens råbe til hinanden tværs gennem hækkene og tværs hen over mit havebord. Så jeg hører inden fra Majkens åbne terrassedør: ”Mor, tror du Emilie er hjemme, jeg skal lige sige noget til hende” – ”Ja, prøv at gå ud og se”. Emilie går og leger ovre i sin egen have. Så da Majken kommer ud, stikker hun hovedet ind gennem et lille hul i hækken til min have og siger: ”Heeej Preben, jeg skal lige sige noget til Emilie” – ”Hej Majken, jamen det gør du da bare”. Og så, af små lungers fulde kraft: ”Hej Emilie...i morgen holder jeg fri og så kommer du over og leger med mig.” Ingen tvivl om at jeg har to små sociale aktører til naboer, som har fænomenologisk bevidsthed om sig selv i små fremtidige scenarier – med masser af gryende rettedhed mod/af rettedheden. Også selv om de ikke kan drømme om at gøre sig ideale verbaliserbare begreber herom – endnu.

Lars Hem slutter sin artikel af med at sige, at Foulkes børnedrømmeundersøgelser har fremskaffet et helt nyt sæt af kendsgerninger, som psykologien er tvunget til at forholde sig til. Det vil jeg så gøre, da jeg har beskæftiget mig en del med at frembringe en teoretisk model af udviklingen af den fænomenologiske bevidsthed i de første leveår. (Bertelsen 1994a, 1994b, 1999 og 2000). Denne kommentars tilgang til targetartiklen er følgende: Siger targetartiklen noget, der kan understøtte/udvide min model, siges noget som må føre til en ændring af min model og siger min model noget, som kan supplere eller korrigere det sagte i targetartiklen?

Udviklingen af den fænomenologiske bevidsthed

Min model af fænomenologisk bevidsthedsdannelse i de første leveår er funderet på en lang række udviklingspsykolo-

giske undersøgelser af børn. Et typisk design for den slags undersøgelser er følgende:

Børnene ser et dukketeater, hvor dukken Maxi lægger noget af sin chokolade i det grønne køkkenskab. Han går ud for at lege, og mor kommer ind for at bage en kage. Hun skal bruge noget af chokoladen og tager noget af Maxis chokolade. Resten lægger hun nu i det andet, det blå, skab. Maxi kommer ind igen, og vil gerne have sin chokolade. Børnene bliver nu spurgt, hvor Maxi vil lede efter sin chokolade. (Wimmer & Perner, 1983). I en senere gentagelse af forsøget stilles spørgsmålet lidt anderledes: ”Hvor vil Maxi allerførst (!) søge efter sin chokolade. (Efter Siegal & Battie, 1991).

Det viser sig (især med den sidste omformulering), at de fleste af de 4-5 årige kan svare rigtig og stort set alle 6-7 årige kan. Med andre ord: en mindre del af de 4-5 årige svarer (forkert), at Maxi ikke søger i det grønne skab, hvor han jo må tro chokoladen er, men svarer i stedet, at han søger i det blå skab, hvor børnene jo selv ved, at chokoladen rent faktisk er. En anden nu næsten klassisk undersøgelse er følgende:

Forsøgslederen viser barnet et Smarties-rør (PB: et paprør til små chokoladeknapper også kendt som M&N i Danmark) og spørger barnet, hvad det tror, der er inden i. Som oftest vil svaret være ”Smarties”. Den voksne åbner nu røret og afslører, at der ikke er Smarties i røret, men derimod en blyant. Derefter puttes blyanten tilbage i røret igen, og børnene bliver nu spurgt om, hvad et andet barn, der ikke har set indholdet af røret, nu ville tro, der er i det, hvis det så det. Det viser sig, at de fleste børn over fire år kan svare korrekt på, hvad et andet barn vil tro, der er i røret (nemlig Smarties) mens de fleste tre-årige vil sige, at et andet barn vil tro, at der er en blyant i røret. (Efter Perner et al. 1987)

Også denne undersøgelse har været gentaget med et lidt ændret design.

Som i den oprindelige undersøgelse vises børnene et Smarties-rør. De bliver spurgt om, hvad de tror, der er i røret, og de svarer for det meste ”Smarties”. Som noget nyt vælger børnene dernæst fra en række fotografier det billede, der passer til deres svar, nemlig et billede af Smarties. Dette billede bliver nu postet i en lille postkasse, så det er ude af syne. Herefter afsløres det for børnene, at

der faktisk er en blyant i røret. I den klassiske version af Smartiesundersøgelsen kan kun 23% af de tre-fire-årige svare korrekt, at de først troede der var Smarties i røret. I den nye version af undersøgelsen klarer 63% opgaven. Hvis man i stedet for billedet af Smarties poster et billede af deres yndlingstegneseriefigur, så får man igen samme ringere resultat som i den klassiske version. (Efter Mitchell & Lacohee, 1991)

Disse og mange andre undersøgelser peger alle i samme retning: De fire-årige kan med større sikkerhed noget, som de tre-årige ikke rigtig kan, men er undervejs med at kunne. Jeg har sat denne empiri ind i min antropologiske grundmodel af det særligt menneskelige, der baserer sig på den realismeantagelse, at *det centrale ved psyken og dermed også den centrale udviklingsdimension er dette at være rettet mod/af noget.*

Rettethed mod af rettetheden. Vi er rettede *mod* omverden med vore egne grunde. Vi er også rettet *af* omverdenen, eftersom det er *dén*, der er indhold og mål i vore grunde til at rette os, som vi gør. Vi er rettet *mod/af* omverdenen som sådan. Dette, at vi ikke bare er rettet mod verden, men også er rettet *af* verden, betyder, at vores forhold til verden, herunder også vores bevidsthedsforhold er *medskabt* og *medformet* af verden selv. Verden og andre mennesker er simpelthen en *medproducerende* del af vores vågne bevidsthed. Heri ligger intentionaltetens realisme.

Vi er endvidere også rettet *mod/af rettetheden*. Dels kan vi gribe organiserende ind og rette vores rettethed i en egenbegrundet retning. Vi er (a) *vertikalt set* refleksivt organiserende rettet *mod/af* den rettethed, der ligger i den måde, hvorpå vi (b) *horisontalt set* aktivt handlende forbinder os med vores omverden. Dels er vi rettet *mod/af andres* rettethed: med vore handlinger kan vi ville noget med andres rettethed, ligesom vi kan lade vores egen handlingsrettethed rette af andres handlingsrettethed. Alt sammen den intentionelle kerne i empatien, dette at sætte sig i den andens sted (den andens egen rettethed og rettethed *mod/af* sin rettethed).

Min teoretiske tolkningsramme siger dermed, at hvad børnene skal kunne for at klare den ovennævnte opgave er, at de skal kunne rette sig *mod/af* rettetheden. Børnene skal kunne være rettet *mod/af* selve rettetheden i Maxi's handling (nemlig Maxi's rettethed *mod/af* chokoladen). De børn, der svarer rigtig, er dem, der kan frigøre sig fra den helt simple *faktuelle realisme* i deres opfattelse (dette at de fanget ind af deres viden om, hvor chokoladen faktisk er), og som kan indtage en mere kompliceret realisme (nemlig angående den rettethed der ligger i, hvad Maxi tror om chokoladen).

Smartiesdesignet viser også at de tre- til fire-årige kan forholde sig til, hvad de selv tror. De kan i min teoretiske formulering rette sig *mod/af egen* rettethed. Ikke mindst når de tre-årige hjælpes på vej af de forbedrede designs, hvor man dels er omhyggelig med at stille de rigtige spørgsmål og dels benytter *fænomenologisk anskueliggørende modeller* (putte billeder i postkassen).

Mening og betydning. Endnu et teoretisk element skal på plads, inden jeg kan præsentere min model. Tingene (og tilvæ-

relsen) har en overindividuel *betydning* for os, én vi er fælles om: f.eks. har en by en fælles betydning for os, vi forstår det samme ved den. Men vi har også hver vores måde at nærme os tingene (og tilværelsen) på, og vi forholder os til den på hver vores måde, og fyldes dermed med forskellig *mening*: en by har forskellig mening for dig og mig.

I det små og fra første færd er barnet i og med sine aktivitet rettet *mod/af* tingene: de *tages i brug* på en særlig måde bestemt ved den særlige rettethed, der ligger i barnets handlinger. Dermed bliver de til bestemte ting for barnet - suttet er en ting, der kan ses, mærkes, gribes, suttet på osv. Dette er dens simple *faktuelle* betydning.

I perioden fra 1 år til 1½ år ser vi stadigt tydeligere udtryk for en art legen med adfærdskapaciteter og med tingen, som ikke blot er et udtryk for en stadig mere kompleks tilkobling til det, der er af betydning. Det er den gryende som-om-leg. Til forskel fra den funktionelle leg tager som-om legen ikke bare tingene i brug i overensstemmelse med deres *betydninger*, men bruger dem tillige metaforisk til noget andet end det, de er. Træklodder bliver til dukker, en grankogle bliver til en kop osv. Barnet kan med som-om legen give tingene en helt egen *mening*. Det meningsfyldte er det, man når frem til ad sine egne veje i kraft af den egne måde, man tager dem i brug på. Når grankoglen tages i brug som om, den er en kop, så har den mening som en kop.

Bevidsthed som fænomenologisk modellering. Et sidste teoretisk element, der skal på plads, er fænomenologisk modellering. Verden tager sig for os ud som en fænomenologisk enhed og helhed. Vores bevidsthed er ikke om et mylder af usammenhængende enkeltfænomener – vi er derimod bevidste om *en hel og sammenhængende situation*, som vi er engageret i med vores tænkning, vore følelser, vore vilje og vore handling.

Dette fænomenologiske enheds- og helhedspræg ved bevidstheden skal her fastholdes med begrebet om *fænomenologiske modeldannelser*, hhv. bevidsthed som fænomenologisk modellering. At det er begrebet om modeller, der er valgt, skyldes, at modeller kan bestemmes som anskuelige og håndgribelige udsnit af eller præsentationer af noget. Modeller kan også bestemmes som anskueliggørelsen af noget fra et bestemt vinkel under bortabstraktion af myriader af aspekter, som ikke er modelrelevant – ligesom vi kun bliver/gør os bevidste om en brøkdel af al den information, som hjernen modtager og bearbejder under bevidsthedstærsklen. Lad os så se på udviklingsmodellen.

Udviklingsmodellen

Gryende betydningsrettet intentionalitet fra 0 – 1½ år. Barnet er her først og fremmest i et tosomhedsforhold til den voksne – i en dyade. Vi ser, hvordan barn og voksen hele tiden afstemmer sig med hinanden – den ene laver en lyd, den anden laver en lyd; den ene smiler, den anden smiler. Fra første færd er barnet og den voksne hver især rettet *mod/af* den måde, den anden retter sig *mod/af* noget.

Fuldbyrdet betydningsrettet og gryende meningsrettet intentionalitet fra 1½ - 3-4 år. Det er gennem legende eksperimenteren med tingene, at disse får *mening*. Endvidere erfarer barnet i triaden, i samværet omkring et fælles tredje, at den samme ting, den samme betydning, kan have en helt anden mening for en anden person. Barnet kan f.eks. være nysgerrig optaget af noget og opdager så, at mor sender advarende signaler ud om, at det kan være farlig.

Fuldbyrdet meningsrettede intentionalitet, fra 3-4 år og frem. Dette er perioden, hvor den meningsrettede intentionalitet konsolideres. Barnet kan i stigende grad rette sig mod/af det faktum, at den anden kan være rettet mod/af noget på en anden måde, end det selv er. Dette bliver samtidig springbrættet til, at barnet opdager sin *egen* rettet mod/af noget (som forskellig fra den andens).

Udviklingstrin i den fænomenologiske modellering. Ved livets begyndelse består barnets bevidsthed i overensstemmelse med dets gryende betydningsfyldte rettet mod/af *faktuelle fænomenologiske modeldannelser*. For det spæde barn, der rækker efter et krus, er et krus et krus og ikke andet. Krusets betydning bliver klar for barnet i det omfang, det tages i brug. Men som vi kan iagttage i børnenes gryende som-om leg kan også andre ting efterhånden metaforisk tages i brug som kop, f.eks. kan barnet lege at grankoglen er et krus. Selv om grankoglen *bruges* på denne legende måde, som noget andet end den er, så er det stadig den reale ting, der modelleres sådan. Denne gryende meningsrettede bevidstheds modeldannelse kan derfor kaldes en *realistisk fænomenologisk modeldannelse* baseret på et håndgribeligt forlæg (grankoglen).

Anderledes er det, når vi (som voksne) forestiller os noget, tænker over noget der ikke er der, eller drømmer om noget. Da er man rettet mod/af noget på en måde, der ikke umiddelbar realistisk modellerer det faktuelle. Vi kan kalde denne form for bevidsthedens fænomenologiske modeldannelse for *ideal* (i betydningen: abstrakt).

Det er netop disse ideale modeldannelser med deres høje grad af abstraktion, der for alvor sætter barnet i stand til at rette sig mod selve rettet mod/af i en andens handling. Den andens rettet mod/af er ikke noget mystisk eller uhåndgribeligt ved vedkommendes handling – den ligger jo ganske enkelt med al ønskelig tydelighed i handlingen og dens målrettethed. Ikke desto mindre kræver det en højere grad af abstraktionsevne at ud-abstrahere rettet mod/af af handlingen og gøre den til noget, man kan forholde sig til som sådan. Først med sådanne ideale modeldannelser kan rettet mod/af – både andres og ens egen – modelleres som en psykologisk kvalitet i sig selv.

Det er en sådan idealmodellering, barnet skal kunne rette sig mod/af og selv være i stand til at udføre for at kunne klare Maxi-opgaven. Først når de kan idealmodellere, og det kan de gryende fra 4-årsalderen, kan de på en fuldbyrdet måde være rettet mod/af hinanden som intentionelle aktører og kan dermed i egentlig forstand sætte sig i hinandens sted og reflektere over dem selv.

0 – 1½ år Gryende faktuelle betydningsrettede intentionalitet, hvor rettet mod/af er organiseret af gryende faktuel fænomenologisk modeldannende bevidsthed ("*en grankogle er en grankogle er en grankogle*").

Rettet mod/af er her en rettet mod/af noget – hvor 'noget' er ting og andres adfærd, herunder rettet mod/af i andres adfærd

1½ - 3-4 år Fuldbyrdede betydningsrettede og gryende meningsrettede intentionalitet,

hvor rettet mod/af er organiseret af fuldbyrdet faktuel modeldannende bevidsthed og gryende realistisk modeldannende bevidsthed ("*denne grankogle forestiller et krus*")

Rettet mod/af er her – om end på et mere avanceret niveau – endnu en rettet mod/af noget, hvor 'noget' er ting og andres adfærd, herunder rettet mod/af i andres adfærd.

3-4 år og frem Fuldbyrdede meningsrettede intentionalitet,

hvor rettet mod/af er organiseret ideal modeldannende bevidsthed, der på sin side er konstitueret af faktuel og real modeldannelse ("*jeg ser, at far leger at grankoglen er et krus, han forestiller sig at den er et krus*").

Rettet mod/af er her udviklet til en egentlig rettet mod/af rettet mod/af, sådan som den findes i og kan abstraheres fra egen og den andens handlinger.

Og dermed er bevidsthedens horisontale og vertikale intentionalitet i sin grundstruktur på plads

Foulkes empiri, Hems betragtninger og min udviklingspsykologiske bevidsthedsmodel

I Hems targetartikel angives tre fænomenologiske markører for centrale psykologiske egenskaber, nemlig (a) udvikling af komplekse narrativer – (b) udvikling af drømmes dynamiske og filmiske karakter – (c) udvikling af et aktivt drømmejeg (for en oversigt, se tabel 2, p22 i targetartiklen). Først i 7 – 9 års alderen er disse markører fuldt tilstede/udviklede i drømmerappen. ¹

Bevidste oplevelser og den videre (narrative) konsolidering af fænomenologisk idealmodellering. Hos helt små børn under 5 år er der – set i lyset af de fænomenologiske markører – endnu ikke tale om veludbyggede drømmerapporter som sådan (jf. p22) og ifølge targetartiklen markerer det, at småbørns drømme endnu ikke har karakter af et egentligt mentalt rum, som de kan forholde sig reflektivt til. De kan ikke producere drømme som troværdige omverdens analogier (p26). Omvendt: først når børnene i vågen tilstand kan præstere mere end fantasileg (hvor det er den reale verden, der benytte som

¹ For en ordens skyld gør jeg opmærksom på, at jeg kun forholder mig til dette, at Foulkes børn *rapporterer* drømme. Der er ganske givet svære metodiske problemer i at undersøge det faktiske forhold mellem den drømte drøm og den genfortalte drøm.

Hvad vi kan forholde os til i denne sammenhæng er den art af (vågen) fænomenologisk bevidsthed, der realiseres i og med selve rapporteringsprocessen.

rekvisitter i narrativer iscenesættelser), og kan danne sig indre forestillingsbilleder uafhængig af omverdenskontakt, som de kan reflektere over, kan de danne fuld udfoldede drømmeforestillingsbilleder, der i princippet er uafhængig af omverdenskontakt (p27).

Forholder vi os alene til selve drømmerapportens fænomenologiske kvaliteter, er den del af Foulkes empiri og Hems betragtninger herover formodentlig² så vidt i overensstemmelse med min model af den fænomenologiske udvikling af evnen til bevidsthedmodellering. Med min terminologi vil det sige, at ganske små børn, hvis bevidsthed har karakter af faktisk modellering, ikke har egentlige fænomenologisk veludbyggede drømmerapportering. De lidt større børn med realmodellerende bevidsthed har kun simple fænomenologiske drømmerapporteringer. Først i og med den idealmodellerende bevidsthed kan der fremstilles drømmerapporter, hvor der fortælles om/i levende dynamiske billeddannelser, egentlig narrativ struktur og med aktivt drømmejeg. Ifølge min model vil de første spæde skridt til dette faktisk være taget fra 3 – 4 år og frem.

Jeg vil formode, at min model på den baggrund kan videreudbygges med antagelsen om at den fænomenologiske bevidsthed som idealmodellering og dens nedadrettede organisering (rettetheden mod/af egen rettethed) videreudvikles og konsolideres fænomenologisk/narrativt i løbet af de følgende 3 – 4 år. Med andre ord, studiet (ikke af drømme, men) af drømmerapporter peger på en overbygning på min model, der kunne hedder ”narrativ konsolidering af de fænomenologiske idealmodelleringer fra 3-4 til 7-8 års alderen”.

Et aktivt drømmejeg, bevidsthed om sig selv som aktør og rettetheden mod/af rettetheden. Foulkes fandt frem til, at det først er i 7 – 8 års alderen, at børn begynder at have drømmerapporter med aktiv selvrepræsentation markeret ved et aktivt, agerende og oplevende drømmejeg. Inden da har børnene ingen forestillinger om sig selv som aktør i deres drømmerapporter. Hem citerer Foulkes for den hypotese, at børn ikke visuelt kan forestille sig selv som handlende i verden før de er 7 – 8 år.

Det står ikke helt klart, hvad der nærmere bestemt skal forstås ved et sådant drømmejeg (som det optræder i drømmerapporten). Det står endvidere ikke helt klart, hvor sikkert vi kan slutte fra fravær af et aktivt drømmejeg i drømmerapporten til at børnene ikke visuelt kan forestille sig selv som aktører. Endelig står det heller ikke helt klart, hvilken sammenhæng der er mellem dette at børnene (muligvis) ikke kan have en sådan forestilling og så bevidsthedslivets evne til at styre vores adfærd.

Derimod står det ret klart, at en konklusion i retning af, at børnene ikke skulle være intentionelt rettede mod/af omverdenen og andre mennesker vil være i *direkte modstrid* med min model og den ret så omfattende internationale empiriske forskning, denne model bygger på. I betydningen at være rettet mod/af omverden er små børn bestemt sociale aktører!

Endvidere ville en konklusion i retning af at børnene ikke skulle kunne være reflektivt rettede mod/af deres egen rettethed også være i *direkte modstrid* med min model og dens empiriske grundlag. Som ovenfor anført: rettetheden mod/af rettetheden er undervejs fra første færd og er i omridset på plads længe før 7 – 8 årsalderen.

Hvad der så ellers skal forstås ved fraværet af en repræsentation af sig selv som aktiv i drømmerapporten må så undersøges nærmere. Jeg vil pege i følgende retning: Vi skal skelne mellem, hvad børnene i og med deres ideale bevidsthedsmodellering faktisk kan *præstere* mht. rettetheden mod/af rettetheden – dvs. den slags bevidsthed børnene har i og med de handler, oplever, lever og leger – og så den slags bevidsthed som realiseres i og med deres kapacitet til at *verbalisere* fænomenologiske markører for dette i form af f.eks. drømmejeksaktiviteter i drømmerapporter. Dernæst kan vi så gå i gang med at undersøge på hvilken måde denne verbaliserende/narrative formåen, der synes tilstrækkeligt godt konsolideret i 7 – 8 års alderen, har for accelerationen af bevidsthedsudviklingen og den (selv-)bevidste navigation i tilværelsen.³

Hem kæder barndomsamnesien før 7-8 års alderen og problemerne med at få pålidelige vidneudsagn fra børn sammen med en pålidelig mental kapacitet til at skabe mentale forestillingsbilleder om sig selv som deltager og aktør i verden (p25). Denne formodning vil i al fald være i modstrid med min model, hvis den er en formodning om fraværet af *refleksiv bevidsthed* om sig selv som social aktør. Bestemt som en *intentionel aktivitet* (rettethed mod/af rettetheden) båret af *ideal fænomenologisk modellering*, er denne bevidsthed i hovedtrækkende på plads fra omkring 4-årsalderen. Derimod vil det være oplagt at få undersøgt nærmere, hvorvidt evnen til at huske sig selv som aktør i sociale situationer hænger sammen med den videre udbygning af narrative kompetencer, og med hvad jeg ovenfor kaldte ”narrativ konsolidering af de fænomenologiske idealmodelleringer fra 3-4 til 7-8 års alderen”.

Bedre spørgsmål og bedre økologi?! Men inden vi kan gå i gang med det, er der et par metodiske problematiseringer at forholde sig til. For det første skal vi være helt sikre på, at den måde, vi spørger børnene på f.eks. i forbindelse med drømmeundersøgelser er god nok. Som jeg har anført eksempler på med hensyn til Maxi- og Smarties-undersøgelsen har en tilsyneladende lille ændring af setup og spørgsmålsformulering ført til dramatiske forbedringer af de helt små børns præstationer, og man har måttet rykke aldersgrænsen for, hvornår de kan præstere hvad. Om noget lignende vil gøre sig gældende i forbindelse med spørgsmål til børns drømme må selvsagt undersøges nøje. Det *kanne* jo være, at Foulkes og hans assistenter har spurgt på måder, der gjorde det vanskeligt for de små børn at rapportere om aktive drømmejeg'er. Endvidere bør man også i højere grad undersøge *intentionaliteten* i drømmerapporten, end det synes gjort hos Foulkes. Hvordan det kan gøres, foreligger der faktisk et fuldt færdigt empirisk

² Selvfølgelig under den forudsætning, at der virkelig kan sluttes fra drømmeempirien baseret på de fænomenologiske markører som udpeget af Foulkes/Hem og så til min model baseret på begreber om intentionalitet og mening/betydning.

³ Og det vil Foulkes og Hem nok være enige i, idet det i target artiklen (p 12) hedder: Store dele af vores adfærd foregår uden at vi er bevidste om det; men når vi er bevidste om det så gør det en forskel.

redskab til i form af den sidste version af ”PAM” (ProcesAnalyseModel, jf. Bertelsen, 1994, kapitel 9)⁴.

Så vidt så godt. Den anden store problemstillingen vedrører *økologien* i forskningsdesignet (se f.eks. også Jytte Bangs target-artikel i nr. 8 af dette tidsskrift). Hos Hem hedder det, at det, vi oplever i drømme (som udtrykt i og med drømmerapporteringen, forstås), alene er resultatet af vore egne mentale kapaciteter, samt at disse kapaciteters evne til at skabe oplevelser her kommer frem i deres ’reneste’ form (p13). Dette siges også på den måde, at de forestillingsbilleder, der skabes i drømme, er uafhængig af omverdenskontakt (p26). Sammenhold med hvad jeg siger om fænomenologisk bevidsthed, svarer det i en vis henseende forskellen på bevidsthed som real og som ideal modellering.

Men der er mere usikkert, hvad der mere præcist skal forstås ved at vore mentale kapaciteter til at *skabe* bevidste oplevelser kommer ’renest’ til udfoldelse i drømmen (som rapporteret).

For det første er det usikkert, hvad der menes med at mentale processer *frembringer* drømme(rapporter) hhv. oplevelsesrum, der kan reflekteres over. Hvis det skulle udlægges som, at drømme, drømmerapporter eller bevidsthed i det hele taget frembringes som noget *andet* eller som et *produkt* af *forudgående uafhængigt* eksisterende processer ville det nok være i overensstemmelse med en kausalitetsforklaring eller funktionalistisk forklaring. Men det ville ikke være i overensstemmelse med en intentionalistisk forklaring, der siger at bevidstheden er *i* processerne, samt at bevidstheden *er* den fænomenologiske modellering, der er rettet mod/af noget.

For det andet er det usikkert, hvad ’ren’ egentlig betyder i denne sammenhæng – f.eks. om det betyder den ægte vare, det mest sande, de egentlige processer, hvor vi virkelig kommer ind til den kerne, hvorved alt andet skal forklares. Denne udlægning ville også være i modstrid med forklaring baseret på intentionalitet.

Drømning er ikke lig den vågne bevidsthed. Dels har drømning *ikke* intentionel karakter af at være rettet mod/af den reale verden og dennes uafhængige bevidsthedsskabende fordringer (jf. tidligere i denne kommentar: bevidsthed er altid også rettet *af* noget). Den side af bevidsthedsmodellering er slet ikke i værk under drømning, og den kan vi ikke få noget at vide om ved at ”betragte” drømningen i sig selv (hvis vi ellers overhovedet kan det). Dels har drømning *ikke* intentionel karakter af rettet mod/af rettedheden og den *selvorganiserende* bevidsthedsmodellering dette er ensbetydende med. Hvad vi ser i drømning er altså en ret så amputeret bevidsthedsmodellering. Vi ser en bevidsthedsmodellering, der så at sige går i *selvsving* på en i bogstavelig forstand urealistisk og ureflekterende måde⁵. Så i den forstand lærer vi ikke noget af studiet af drømme og deres udvikling (selv hvis vi var meto-

disk sikre på, at det var selve drømningen, vi havde empirisk adgang til).

Denne indvending er ikke det samme som at sige, at vi ikke kan lære noget om den personlige *intentionelle* væren i verden og om dynamikken i det personlige *tilværelsesprojekt* ved at studere drømme(rapporterne) og tale sammen om dem. Det kan vi – og det har jeg for så vidt også selv påvist i empiriske undersøgelser af oplevelsesorienterede samtaler om drømmerapporter (jf. Bertelsen 1994, kapitel 10 og 11). Men vi får ikke via studiet af drømme indblik i, hvordan bevidsthedsmodelleringen foregår i den reale og reflekterede navigation i tilværelsen – og vi får slet ikke noget at vide om bevidsthed i form af *den praktiske fornufts virksomhed*, (se også min anden kommentar i dette nummer, nemlig til Katzenelson og Høgh-Olesen).

Den udfordring, vi står over for, er empirisk at få undersøgt og teoretisk at få forklaret (1) forskellen på (a) den fænomenologiske bevidsthed, der så at sige er overladt til *selv at frembringe det, den er rettet mod/af* (som det sker i drømme, i dagdrømme, i den småneurotiske fordom og andre former for ’selvsving’) og (b) den fænomenologiske bevidsthed, der er rettet mod/af virkelighedens med dens reale (herunder moralske) fordringer – samt (2) at få forklaret forskellen mellem (a) den bevidsthed, der blot er i en sådan, skal vi kalde det førsteordenintentionalitet, ureflekteret, hengivet, opslugt, og (b) den bevidsthed, der med en andenordensintentionalitet er reflektivt organiseret ved rettedhed mod/af rettedhed. I den forstand er ’den rene bevidsthed’ en myte.

Referencer

- Bang, J. (2000): Menneskets tankevirksomhed – på vej mod et økologisk begreb? *Bulletin fra forum for antropologisk psykologi*, nr. 8, 6–42.
- Bertelsen, P. (1994a): *Tilværelsesprojektet. Det menneskeliges niveauer belyst i den terapeutiske proces*. Dansk psykologisk Forlag
- Bertelsen, P. (1994b): Kernen i det menneskelige tilværelsesprojekt er rettedhed mod rettedheden. Et forsøg på at besvare udviklingspsykologiens to grundspørgsmål: hvad og hvordan. I: Asger Neuman (ed.): *Det særligt menneskelige. Udviklingspsykologiske billeder af projekt menneske*. København. Reitzel.
- Bertelsen, P. (1999): Development of phenomenological Consciousness in early Childhood. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*. 19 (2), 195 - 216
- Bertelsen, P. (2000): *Antropologisk psykologi. En almenpsykologisk opfattelse af den frie vilje, bevidstheden og selvet*. Frydenlund. København.
- Mitchel og Lacohee (1991)
- Perner, J., Leekam, S.R. & Wimmer, H. (1987): Three-year olds’ difficulty with false belief: The case for a conceptual deficit. *British Journal of Developmental Psychology*, 5, 125 - 137.
- Siegel, M. & Beattie, K. (1991): Where to look first for children’s knowledge of false beliefs. *Cognition*. 38. 1 - 12.
- Wimmer, H. & Perner, J. (1983): Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children’s understanding of deception. *Cognition*, 13, p 103 - 128.

⁴ PAM er et empirisk kodningsredskab til undersøgelse af psykodynamiske bevægelser og ændringer af klientens intentionalitet i terapeutiske samtaler (om drømme).

⁵ Vi kender også til forskellen på selvsving og realitetsorientering i vågen tilstand, f.eks. i forskellen på den forestilling og eventuelle nervøsitet, vrede eller ubekymret, man kan have, inden man indgå som deltagende aktør i en bestemt situation, og så den faktiske måde, man bevidst agerer i selve situationen (hvor nervøsitet, vrede eller ubekymret kan vise sig at forsvinde som dug for sol).